

Spomenici Židovima stradalima u Prvom svjetskom ratu na području sjeverne Hrvatske u kontekstu njihova međuratnoga položaja*

Autorica piše o spomenicima koji su podignuti u međuratnom razdoblju stradalim Židovima u vrijeme Prvoga svjetskoga rata. Na temelju svojih istraživanja autorica je otkrila tri zajednička spomenika stradalim hrvatskim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Zagrebu 1930., Koprivnici 1934. i Križevcima 1935. godine. Prema dostupnoj dokumentaciji i postojećim izvorima, opisala je okolnosti izgradnje spomenika, vrijeme postavljanja te njihov trenutni izgled i stanje.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, Židovi, spomenici, sjeverna Hrvatska

Uvod

U Hrvatskoj se o Prvom svjetskom ratu u proteklih stotinu godina pisalo vrlo malo, no situacija se u zadnje vrijeme počela mijenjati zbog obilježavanja stogodišnjice tog rata. Dosadašnji radovi najvećim su se dijelom bavili djelovanjem Jugoslavenskog odbora te ujedinjenjem južnoslavenskih zemalja u novu državu pri čemu se nije propitivao smisao nastanka nove državne zajednice.¹ Brojne teme su zanemarene ili obrađene tek usput. Ništa bolja situacija nije ni kada govorimo o spomeničkoj baštini iz Prvog svjetskog rata i kulturi sjećanja na Prvi svjetski rat. Ta je tema donedavno bila u potpunosti zanema-

* Rad je djelomično izmijenjena i proširena verzija predavanja „Monuments of Jewish Victims of the Great War“, koje je autorica održala na međunarodnoj konferenciji u Sarajevu *The Occasion of the First Centennial of the Beginning of the World War One, The Great War: Regional Approaches and Global Contexts*.

1 Više o radovima koji su objavljeni u hrvatskoj historiografiji na teme iz Prvoga svjetskoga rata vidi u: Vijoleta Herman, „Bibliografija radova o Prvom svjetskom ratu objavljenim u historijskim časopisima u razdoblju 1945-1998. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 32/33 Zagreb, (1999-2000), 491-498; Filip Hameršak, *Tamna strana Marsa. Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2013, 177-192; Vijoleta Herman Kaurić, „Prvi svjetski rat u hrvatskoj historiografiji“, *Srijem u Prvom svjetskom ratu*, ured. Stjepan Prutki, Državni arhiv u Vukovaru, Vukovar, 2016, 21-44.

rena i prva istraživanja započela su nedavno. Kada govorimo o broju stradalih, možemo reći da ni demografske promjene u Hrvatskoj izazvane Prvim svjetskim ratom nisu cjelokupno obrađene iako se tu i tamo nalaze određeni opisi i kvantifikacije.² Gubici na bojnopolju, zarobljeničkim i internacijskim logorima, a i po bolnicama i domaćinstvima, bili su veliki. No zbog toga što je Monarhija izgubila rat, oni nisu nikada bili definitivno sumirani, već su se donosile procjene za čitavu Monarhiju. Budući da se novostvorena Država Slovenaca, Hrvata i Srba borila na strani Centralnih sila protiv Antante, kasnijim spajanjem s Kraljevinom Srbijom i ulaskom u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, prikrivala je i zatajivala svoje gubitke za vrijeme Prvog svjetskog rata, a sjećanja na poginule prepuštena su njihovim obiteljima.

Isto tako, hrvatska historiografija se do nedavno vrlo malo bavila i Židovima³ za vrijeme Prvog svjetskog rata. Razlozi su mnogobrojni, primjerice gotovo pa nestanak židovskih zajednica u Hrvatskoj u Holokaustu, s time i njihovog sjećanja i dokumenata, kao i većim dijelom nepostojanje lokalnih povijesti židovskih zajednica. Ako i postoje monografije, u njima skoro da nema spomena o Prvom svjetskom ratu. Do 2017. objavljeno je nekoliko radova čija je tema povijest Židova za vrijeme Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj⁴ te nekoliko monografija o zagrebačkoj, požeškoj, osječkoj, vukovarskoj i

- 2 Branimir Bunjac, *Ratne i poratne žrtve sjeverozapadnog Međimurja 1914-1947*, Povijesno društvo Međimurske županije, Čakovec, 2012; Mato Blaževac-Pajkov, *Neoplakani slavonki soldati: (1914-1918)*, Udruga povjesničara i baštinihka zavičajne starine Slavonije, Baranje i Srijema, Donja Bebrina, 2016; Ružica Medvarić-Bračko, Mira Kolar-Dimitrijević, „Tragom poginulih vojnika koprivničke i đurđevačke Podravine u Prvom svjetskom ratu: u spomen palima 1914-1918.“, *Podravski zbornik*, 41 (2015), 41-62; Mario Šimunović, „Popis ranjenih i/ili zarobljenih vojnika u Prvom svjetskom ratu“, digitalni zavičaj, <http://www.jakovlje.com/popis-ranjenih-i-ili-zarobljenih-vojnika-u-prvom-svjetskom-ratu/> (pristup 23.01. 2018)
- 3 Filip Hameršak, Ljiljana Dobrovšak, „Croatian-Slavonian Jews in the First World War“, in *The Great War. Reflections, Experiences and Memories of German and Habsburg Jews (1914-1918)*, eds. Petra Ernst, Jeffrey Grossman, Ulrich Wyrwa, *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC*, n. 9 October 2016 (www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=378); Napomena autrice: ako se drugačije ne implicira, pojmovi „Židov“ i „Židovi“ u ovom članku odnose se prvenstveno na vjersku pripadnost, slijedeći praksu službenih popisa i registara tog razdoblja. Većina hrvatsko-slavonskih židovskih općina bile su neološke općine. Međutim, pojam „židovsko podrijetlo“ itd. ovdje se općenito koristi u širem smislu, bez propisa o relativnoj važnosti bilo kojeg od mogućih konstitutivnih elemenata, iako je u praksi vjerska pripadnost osoba ili predaka obično bila ključni čimbenik u njihovoj samoodređenosti.
- 4 Prvi općeniti rad o položaju Židova za vrijeme Prvog svjetskog rata objavljen je u: Ljiljana Dobrovšak, „Fragmenti povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvog svjetskog rata (1914-1918)“, *1918. u hrvatskoj povijesti, Zbornik radova*, Zagreb: Matica hrvatska, 2012, 427-454; Ista, *Židovi u Osijeku od doseljavanja do kraja Prvog svjetskog rata*, Osijek, 2013, poglavlje „U susret velikih promjena (1914-1918)“, 275-297; Ista, „Fragmenti iz povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvog svjetskog rata (1914-1918)“, *Novi Omanut*, Zagreb, 124, br. 4, listopad-studen 2014, 1-4; Ista, „Izginuše div junaci“, *Novi Omanut*, Zagreb, 124, br.4, listopad-studen 2014, 4; Ista, „Fragments from the History of the Croatian Jews during the First World War (1914-1918)“, *Review of Croatian History*, vol. X, No. 1, travanj 2015, 113-134; Filip Hameršak, Ljiljana Dobrovšak, „Croatian-Slavonian Jews in the First World War“, in *The Great War. Reflections, Experiences and Memories of German and Habsburg Jews (1914-1918)*, eds. Petra Ernst, Jeffrey Grossman, Ulrich Wyrwa, *Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Jour-*

međimurskoj židovskoj zajednici u kojima je povijest Židova za vrijeme Prvog svjetskog rata samo dotaknuta.⁵

Prvi svjetski rat ili „Veliki rat“, kako su ga u to vrijeme nazivali, bio je najveći ratni sukob u dotadašnjoj povijesti čovječanstva. U početku je bio zamišljen kao brzi rat, a uskoro se pretvorio u dugotrajan i iscrpljujući sukob. Našavši se u ratu s Rusijom, Srbijom i Crnom Gorom, a u skladu sa Zakonom o mobilizaciji pod oružje je pozvano oko 54.000 pričuvnih časnika i oko 2,85 milijuna vojnih obveznika prvog i drugog poziva (uključujući i oko 60.000 radnika pod pučko-ustaničkom obavezom. Oni su se pridružili mirnodopskom sastavu od 36.000 profesionalnih časnika i 414.000 vojnika na odsluženju vojnog roka, dakle sve zajedno oko 3,350.000 osoba. Od toga broja samo je 1,400.000 osoba bilo za akcije na bojištima, a ostali su tvorili etapne službe u zaleđu fronte i u unutrašnjosti zemlje.⁶ Među mobiliziranim bili su i austro-ugarski Židovi koji su kao lojalni građani Monarhije sa svim narodnostima stali u prve redove zaštite „domovine“.⁷

Od 1868. godine, odnosno nakon emancipacije, Židovima je u Monarhiji omogućeno stjecanje vojnih činova, iako su služili u habsburškoj vojsci od 1788. godine.⁸ U

---

nal of Fondazione CDEC, n. 9 October 2016 (www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=378); Ljiljana Dobrovšak, „Spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici“, *Podravski zbornik*, 43, Koprivnica, 2017, 53-66; Ljiljana Dobrovšak, Vijoleta Herman Kaurić, „Židovke dobrotvorke – uloga ženskih članova židovskih obitelji za vrijeme Prvog svjetskoga rata u banskoj Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 49, No. 3, Zagreb, 2017, 455-485.

- 5 Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, Novi Liber, Zagreb, 2004, 25-57; Lj. Dobrovšak, *Židovi u Osijeku 275-297*; Ista, *Židovi u Srijemu, Od doseljavanja do Holokausta*, Vukovar, 2017, poglavlje „Prvi svjetski rat“, 181-198; Alen Budaj, *Vallis Judaea, Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb, D-Graf, 2007, 139-142; Vladimir Kalšan, *Židovi u Međimurju*, Čakovec: Muzej Međimurja Čakovec, 2006, 15-16.
- 6 Dinko Čutura, Lovro Galić, „Veliki rat: pregled ratnih operacija“, *Hrvatska revija*, godište IV, br. 3, Zagreb, 2004, 13-60; 15; Richard Bassett, *For God and Kaiser. The Imperial Austrian Army*, New Haven; London: Yale University Press, 2016, 458-540.
- 7 Erwin A. Schmidl, *Juden in der k.(u)k. Armee 1788-1918, Jews in the Habsburg Armed Forces*, Studia Judaica Austriaca, XI, Eisenstadt, 1989, 142. „Austro-Ugarska Monarhija“, *Židovska smotra*, br. 13, Zagreb, 14. kolovoza 1914, 194. „...dva i pol milijuna Židova Monarkije stavili su u razmjeru broja silni kontingent vojnika, momčadi, časnika i liječnika. Iz svih metropola Beč, Budapest, s istoka, zapada, sjevera i juga, iz Mađarske, Češke, Moravske, Šlezije, iz jugoslavenskih zemalja i anektiranih zemalja Bosne i Hercegovine hrle Židovi u velikim grupama pod zastave...“
- 8 Erwin A. Schmidl, *Habsburg Jüdische Soldaten 1788-1918*, Böhlau Verlag Wien, Köln Weimar, 2014; Erwin A. Schmidl, *Juden in der k.(u)k. Armee 1788-1918*, 95-152, 119-120, 124, 144, 125-127; Marsha L. Rozenblit, *Reconstructing a National Identity – The Jews of Habsburg Austria during World War I*, Oxford University Press, 2001, 83; Raphael Patai, *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*, Wayne State University, 1996, 459; István Deák, „Jewish Soldiers in Austro-Hungarian Society“, *Leo Baeck Memorial Lecture*, 34, New York, Leo Baeck Institute, 1990, 1-29; Erwin A. Schmidl, „Jews in the Austro-Hungarian Armed Forces 1867-1918“, in: *Studies in Contemporary Jewry* 3, New York-Oxford: Oxford University Press, 1987, 127-146. Godine 1869. u Austro-Ugarskoj živjelo je u austrijskom dijelu 822.220, a u ugarskom dijelu (uključena Transilvanija i Hrvatska) 522.113 Židova. Godine 1872. (od kada se bilježe detaljne informacije) broj vojnika židovske vjeroispovijesti u austro-ugarskoj vojsci iznosio je 12.471 osobu ili 1,5%. Nakon toga udio Židova u vojsci

Austro-Ugarskoj je za vrijeme Prvoga svjetskoga rata bilo mobilizirano između 275.000 i 400.000 židovskih vojnika, od kojih je 25.000 steklo čin časnika.⁹ Među njima su bila dvadeset i petorica (dio njih je konvertirao) koja su stekla čin generala. Brojne je židovske vojnike za podvige na bojištima vladar odlikovao medaljama za hrabrost.¹⁰ I prije izbijanja rata i u vrijeme Prvog svjetskog rata Židovi su izražavali veliki patriotizam i solidarnost prema zemlji u kojoj su živjeli. Boreći se u vojnim postrojbama vidljivo su pokazivali lojalnost prema caru i kralju i Monarhiji. To se istaklo najviše na istočnom frontu gdje su se austro-ugarski Židovi borili protiv ruskih postrojbi među kojima je bilo i židovskih vojnika, ali istovremeno i za oslobođenje ruskih Židova od ruske vlasti. U pozadini, gdje nije bilo direktnih ratnih zbivanja, židovske kćeri, supruge i majke radile su kao bolničarke u vojnim i civilnim bolnicama, dok su uglednije članice židovskog društva kao predsjednice brojnih humanitarnih društava raznim dobrovoljnim akcijama, sudjelovale u skupljanju pomoći stradalim građanima Monarhije u ratnim zbivanjima bez obzira na njihovu vjeroispovijest (udovice, siročad, pomoć na bojištu i sl).¹¹ Uz vojnu obavezu, imućniji austro-ugarski Židovi svojim ratnim zajmovima financirali su rat. Njihov udjel u ratnim zajmovima, bilo preko poduzeća ili individualno, iznosio je 10% od ukupnog iznosa, za što je vladar neke pojedince nagradio podjelom plemićkih naslova (Manfred Weiss, Tivadar Wolfner, Šandor Alexander¹² i dr).¹³ Uz

---

je rastao tako da se 1902. popeo na 59.784 osobe ili 3,9%, da bi 1911. već bio 3%. Isto tako postoje podaci da je 1897. godine u zajedničkoj vojsci bilo 178 Židova časnika ili 1,2% od ukupnog broja časnika austrijske vojske, a 1911. ih je bilo 109 odnosno 0,6%.

- 9 Istvan Deák, „Pacesetters of Integration: Jewish officers in the Habsburg Monarchy“, *Eastern European Politics and Societies*, 3, No.1, 1989, 22-50; I. Deák, „Jewish Soldiers“, 1-29; E. A. Schmidl, *Habsburg Jüdische Soldaten 1788-1918*, 113-137; Erwin A. Schmidl, *Juden in der k.(u) k. Armee 1788-1918*, 125-127; M. L. Rozenblit, *Reconstructing a National Identity*, 83; Raphael Patai, *The Jews of Hungary*, 459. Autorica M. L. Rozenblit u svojoj knjizi navodi da je u Austro-Ugarskoj za vrijeme Prvog svjetskog rata bilo mobilizirano 350.000 vojnika židovske vjeroispovijesti. Patai navodi da ih je bilo mobilizirano 300.000. Popis generala židovske vjeroispovijesti objavljen je u knjizi: Eli Rubin, *140 Jewish Marshals, Generals & Admirals*, De Vero Books, 1952.
- 10 I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*, 29.
- 11 M. L. Rozenblit, *Reconstructing a National Identity*, 9-10, 43-44.
- 12 Ivan Mirnik, „Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisano vrijeme“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 38, Zagreb 1995, 96-127; *Narodne novine*, br. 137, 16. lipnja 1917; Odlikovanje Š. A. Alexandera, *Narodne novine*, br. 138, 18. lipnja 1917; *Jutarnji list*, br. 1892, 17. lipnja 1917. Budući da je početkom Prvog svjetskog rata Šandor Alexander (1866-1929) donirao milijun zlatnih austrijskih kruna kao nepovratni zajam državi, Karlo I. dodijelio mu je u kolovozu 1917. nasljedno ugarsko plemstvo s predikatom „Sesvetski“.
- 13 R. Patai, *The Jews of Hungary*, 460. Više o Židovima u Austro-Ugarskoj za vrijeme Prvoga svjetskoga rata vidi u: Marsha L. Rozenblit: *Reconstructing a National Identity – The Jews of Habsburg Austria during World War I*, Oxford, 2001; Marsha L. Rozenblit, „The Dilemma of National identity, The Jews of Habsburg Austria in World War I“, *Jewish studies*, Yearbook, III, CEU, Budapest, 2002-2003, 147-158; Marsha L. Rozenblit and Jonathan Karp, *World War I and the Jews, Conflict and transformations in Europe, the Middle East, and America*, Bergmann Books, New York, Oxford, 2017; *The Great War. Reflections, Experiences and Memories of German and Habsburg Jews (1914-1918)*, eds. Petra Ernst, Jeffrey Grossman, Ulrich Wyrwa, *Quest*.

kreditiranje, dio Židova bio je uključen i u proizvodnju ratnih potrepština i oružja, a neki od njih su se u tome i obogatili. Zbog toga su već za rata, a posebice nakon njegova završetka smatrani lihvarima i ratnim profiterima.¹⁴

Na bojištima Prvoga svjetskoga rata poginulo je između 9 i 10 milijuna osoba, a ranjenih je bilo više od 20 milijuna. Isto toliko, ako ne i više, umrlo ih je na kraju rata i 1919. godine od španjolske gripe.¹⁵ Posebna stavka su nestali. Naime, tisuće i tisuće vojnika pokapano je u zajedničkim ili pojedinačnim označenim i neoznačenim grobovima, no bilo je i onih koji u jeku borbe nisu stigli biti ni pokopani.¹⁶ Iz svega toga proizlazi da se broj stradalih na ratištima od 1914. do 1918. ne može točno utvrditi.

Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC, n. 9 October 2016 (www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=378); Erwin A. Schmidl, "Jews in the Austro-Hungarian Armed Forces, 1867-1918", in: *Studies in Contemporary Jewry* 3, New York-Oxford: Oxford University Press, 1987:127-146; István Deák, "Jewish Soldiers in Austro-Hungarian Society", *Leo Baeck Memorial Lecture*, 34, New York, Leo Baeck Institute, 1990, 1-29; István Deák, *Beyond Nationalism, A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848-1918*, Oxford University Press, New York: 1990; Béla K. Király and Nándor F. Dreisziger (eds), *East Central European Society in World War I, War and Society in East Central Europe*, XIX, New York: Columbia University Press, 1985; Albert Lichtblau, (Hrsg): *Als hätten wir dazugehört. Österreichisch-jüdische Lebensgeschichten aus der Habsburgermonarchie*, Wien/Köln/Weimar 1999; David Rechter, *The Jews of Vienna and the First World War*, London-Portland, Oregon, The Littman Library of Jewish Civilization, 2001; Erwin Schmidl, „Jüdische Soldaten in der k. u. k. Armee“, in: Patka, Markus im Auftrag des jüdischen Museums Wien (Hrsg): *Weltuntergang. Jüdisches Leben und Sterben im Ersten Weltkrieg*, Wien/Graz/Klagenfurt, 2014, 45-51; Marsha L. Rozenblit, „The Dilemma of Identity: The Impact of the First World War on Habsburg Jewry“ in Ritchie Robertson and Edward Timms (eds), *The Habsburg Legacy: National Identity in Historical Perspective*, Austrian Studies, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994; Marsha L. Rozenblit, „For Fatherland and Jewish People: Jewish Women in Austria during the First World War“, in Frans Coetzee and Marilyn Shevin-Coetzee (eds), *Authority, Identity and the Social History of the Great War*, Providence, RI: Berghahn, 1995; Michael Berger, *Eisernes Kreuz, Doppeladler, Davidstern: Juden in deutschen und österreichisch-ungarischen Armeen: Der Militärdienst jüdischer Soldaten durch zwei Jahrhunderte* Berlin: Trafo, 2010; Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge et al.: Cambridge University Press, 2004; Péter Bihari, *A forgotten home front, The Middle Classes and the „Jewish Question“ in First World War Hungary*, PHD Thesis, Department of History, Budapest, CEU, 2005; Péter Bihari, *Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2008; Géza Komoróczy, *A zsidók története Magyarországon*, II, 1849-től a jelenkorig, Kalligram, Pozsony, 2012, 328-354; József Galántai, *Hungary in the First World War*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989; Ignác Romsics, *Magyarország az első világháborúban*, Kossuth Kiadó, Hadtörténeti intézet és múzeum, Budapest, 2010; Márton Hegedüs, *A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma: Az 1914-1918-as világháború emlékére*, Budapest: Hungária, 1941.

14 Françoise Bouloc, *Ratni profiteri 1914-1918*, Alfa, Zagreb, 2015; R. Patai, *The Jews of Hungary*, 460; I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 32. -33; Lj. Dobrovšak, „Fragmenti povijesti Židova u Hrvatskoj za Prvoga svjetskoga rata (1914-1918)“, 440-442.

15 Antoine Prost, „War Losses“, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_losses (priступ 23.1.2018)

16 Mirela Krešić, Hrvatski vojnici u Prvom svjetskom ratu: proglašenje nestalih umrlima, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 2017, 299.

Budući da statistika nije vođena cijelo vrijeme trajanja rata, procjene variraju od autora do autora.

Prema službenim statistikama vođenim u vrijeme Prvoga svjetskoga rata i u neposrednom poraću, u ratu je poginulo 519.365 osoba iz Austro-Ugarske, od ukupno oko 8,200.000 ili 15,6% mobiliziranih između 1914. i 1918.¹⁷ Anatol Schmied-Kowarzik navodi brojku od 521.146 osoba smrtno stradalih na bojištima, od čega je 14.709 časnika i 506.437 vojnika. To su vojni gubici. Ovdje nisu uključeni civilni gubici, niti oni izravni niti neizravni. Prema autoru, ukupni gubici Austro-Ugarske mogli bi se procijeniti na 2,4 milijuna stradalih (vojnih i civilnih gubitaka).¹⁸

Hrvatski vojnici sudjelovali su u Prvom svjetskom ratu kao pripadnici raznih oružanih ustrojbenih cjelina Austro-Ugarske: Zajedničke carske i kraljevske vojske i mornarice (*Kaiser und königliches Heer, k.u.k.*), Zemaljske obrane odnosno Carsko-kraljevskog domobranstva, Kraljevskoga ugarskog domobranstva sa zasebnom hrvatsko-slavonskom sastavnicom (*Kaiser-königliche Landwehr i Königlich-ungarische Honvéd*) te pučkih ustanaka (*Landsturm*). Tek je manji dio njih sudjelovao na strani Antante, i to kao dragovoljci iz prekomorskih zemalja, ratni zarobljenici (također kao dragovoljci)

17 Manfred Rauchensteiner, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy, 1914-1918*, Böhlau Verlag Wien. Köln- Weimar, 2014, 51-79. Anatol Schmied-Kowarzik, „War Losses (Austria-Hungary)“ https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-war_losses_austria-hungary-2016-09-16.pdf (pristup 23.1.2018); Branko Ostajmer, Vlado Geiger: „Spomenici-kenotafi poginulim, nestalim i od posljedica rata preminulim vojnicima iz Đakova i Đakovštine u Prvom svjetskom ratu“, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 11, Đakovo: 2013: 139-156; Vijoleta Herman Kaurić, „Prvi svjetski rat“, u *Slavonija, Baranja i Srijem. Vrela europske civilizacije*, prvi svezak, ur. Vesna Kusić, Branka Šulc, Zagreb, 2009, 432; D. Čutura, L. Galić, „Veliki rat: pregled ratnih operacija“, 54-55. Tijekom rata, dvije nezavisne institucije bilježile su vojne gubitke: prva je bila Verlustliste, koju je vodio Odjel X/VL (Verlustlistengruppe) Ministarstva rata (Kriegsministerium), a ona je u kolovozu 1917. prenesena na Ured za ratnu statistiku (Kriegsstatistisches Büro) koji je bio dio Ratnog arhiva (Kriegsarchiv). Neovisno od ovih ureda, austro-ugarsko vrhovno zapovjedništvo (K.u.k. Armeeoberkommando - AOK) je isto tako bilježilo gubitke. Obje su institucije brojale drugačije i došle do različitih brojki. U svom posljednjem izvješću u rujnu 1918. AOK je zabilježio 499.203 smrti, dok je Kriegsstatistische Büro zabilježio 363.144 smrtnih slučajeva na bojištu i 324.590 smrti u bolnicama, ukupno 627.534 smrtnih slučajeva. Nakon rata troje istraživača pisalo je o demografskim gubicima u Prvom svjetskom ratu. Prvi je Wilhelm Winkler. On je u svojoj brošuri „Die Totenverluste der öst-ung. Monarchie nach Nationalitäten Die Altersgliederung der Toten“. Ausblicke in die Zukunft“, Wien, 1919, 1. procijenio da je broj mrtvih do 1917. iznosio 1,2 milijuna. Prema članku Anatol Schmieda-Kowarzika njegovi zaključci u navedenoj brošuri su često pogrešni. Neke procjene je iznio i bečki statističar i vojni povjesničar Gaston Bodart u *Erforschung der Menschenverluste Österreich-Ungarns im Weltkrieg 1914-1918*, Bečki državni arhiv, Manuscrip. Prema njemu je 1.046.893 vojnika ubijeno, dok je 332.950 nestalo. Na kraju je brojku zaokružio na 1,2 milijuna, no u nju nisu bili uključeni oni koji su umrli u ratnom zarobljeništvu. Treći vojni povjesničar Edmund Glaise-Horstenau u *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918*, navodi da je ukupno poginulo 1,016.200 osoba na bojištu, dok bi broj stradalih ratnih zarobljenika bio 450.000, od čega je 385.000 poginulo u ruskom zatočeništvu, 35.000 u talijanskim boravišnim logorima, 30.000 u Srbiji i 3000 u Rumunjskoj.

18 Anatol Schmied-Kowarzik, „War Losses (Austria-Hungary)“ https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-war_losses_austria-hungary-2016-09-16.pdf (pristup 23.1.2018).

te bjegunci iz austro-ugarske vojske.¹⁹ Broj poginulih u ratu te broj stradalih uslijed ratnih zbivanja do danas nije točno ustanovljen. Procjena poginulih proizlazi iz procjene ukupnih demografskih gubitaka tijekom rata, obuhvaćajući pri tom broj umrlih na bojištu, vojnike umrle npr. u bolnicama od posljedica ranjavanja ili nekih drugih nezgoda, ali i civilno stanovništvo koje je umrlo uslijed ratnih zbivanja ili kao posljedica gladi, bolesti i različite epidemije.²⁰ Prema procjeni Dinka Čuture, život je izgubilo između 170.000 i 190.000 osoba iz Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te Istre i Bosne i Hercegovine.²¹ Mirela Krešić navodi da je današnja Hrvatska tijekom Prvoga svjetskoga rata izgubila 163.000 stanovnika, uključujući poginule na bojištu i gubitak u natalitetu.²² Službene statistike vođene u vrijeme i u neposrednom poraću, govore da je iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije bilo mobilizirano 760.000 osoba, a poginulo i od posljedica ranjavanja i bolesti preminulo tijekom rata prema grubim procjenama oko 100.000 vojnika. Prema grubim procjenama, otprilike toliko ih je iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije tijekom Prvoga svjetskoga rata i u neposrednom poraću stradalo i među civilnim stanovništvom, od različitih bolesti, uglavnom nakon pandemije španjolske gripe 1918./1919. godine.²³ Procjene hrvatskih statističara/demografa (Ivo Nejašmić i Vladimir Žerjavić) pružaju nam drugu sliku, s time da su izračuni/procjene često oprečne te se kreću od 95.000 do 370.000 stradalih (poginuli, nestali, preminuli od posljedica rata vojnici i umrli od raznih epidemija).²⁴

Vrlo slično je i sa procjenama ubijenih/stradalih austro-ugarskih Židova. Prema Ervinu A. Schmidlu, u vrijeme od 1914. do 1918. godine bilo je mobilizirano između 275.000 i 400.000 austro-ugarskih Židova. O točnim brojkama koliko je vojnika židovske vjeroispovijesti bilo u austro-ugarskoj vojsci teško je govoriti iz razloga što brojni vojnici u svojim dokumentima nisu imali rubriku u kojoj se navodila njihova vjeroispovijest.²⁵ Neki povjesničari navode da je u Ugarskoj stradalo 10.000 Židova, a u cijeloj Austro-Ugarskoj 40.000.²⁶ Međutim ni tu detaljnija istraživanja nisu provedena

19 M. Krešić, „Hrvatski vojnici u Prvom svjetskom ratu“, 297-314.

20 Isto, 298.

21 <https://vojnepovijest.vecernji.hr/vojna-povijest/hrvati-u-prvom-svjetskom-ratu-907755> (pristup 23.1.2018) Dinko Čutura, „Prvi svjetski rat“, *Vojna povijest – Magazin za vojnu povijest*, br.1, Zagreb, travanj 2011, 46-47; B. Ostajmer, V. Geiger, „Spomenici-kenotafi“, 140; D. Čutura, L. Galić, „Veliki rat: pregled ratnih operacija“, 55.

22 M. Krešić, „Hrvatski vojnici u Prvom svjetskom ratu“, 298.

23 B. Ostajmer, V. Geiger, „Spomenici-kenotafi“, 140; V. Herman Kaurić, „Prvi svjetski rat“, 432.

24 B. Ostajmer, V. Geiger, „Spomenici-kenotafi“, 141. Vidi: Ivo Nejašmić, *Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb, 1991; Ivo Nejašmić, *Stanovništvo Hrvatske. Demografske studije i analize*, Zagreb, 2008; Vladimir Žerjavić, „Kretanje stanovništva i demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900. do 1991. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 25, br.2-3, Zagreb, 1993, 65-86.

25 E. A. Schmidl, *Juden in der k.(u) k. Armee 1788-1918*, 144.

26 M. Rozenblit, *Reconstructing a National Identity*, 15; R. Patay, *The Jews of Hungary*, 461. Zadnji popis iz 1910. proveden nekoliko godina prije izbijanja Prvog svjetskog rata popisao je u ugarskom dijelu (Translantaniji) 932.458 Židova ili 4,5% u ukupnom broju stanovništva, dotle je u austrijskom dijelu (Cislajtaniji) popisano 1,313.687 Židova ili 4,6% ukupnog stanovništva. Najveće skupine Židova u

te se broj stradalih vojnika židovske vjeroispovijesti u Monarhiji bazira na procjenama. Godine 1929. obavljen je *Magyar Zsidó Lexikon*, koji se oslanjao na podatke objavljene 1922. u *Magyar Statisztikai Szemle* i prema kojem je od ukupno 378.000 mađarskih vojnika koji su bili uključeni u rat, stradalih (umrlih) je bilo 155.799 ili 41,1%. Od ukupnoga broja 23.500 mobiliziranih židovskih vojnika stradalo je 5116 ili 21,8%. Od sveukupno 352.292 ranjenih vojnika, bilo je 15.339 Židova i od sveukupno 74.860 ratnih invalida njih 3770 su Židovi. Prema povjesničaru Raphaelu Pataiju, ove brojke i rezultati nisu relevantni jer on smatra da se brojke odnose na samo na veće gradove (Szeged, Miskolc, Pécs i Budimpešta), dok ostali gradovi i mjesta u Ugarskoj i Hrvatskoj nisu uključeni u ukupnu sumu, pa je broj uključenih, ubijenih, ranjenih i invalida puno veći.²⁷

Kada govorimo o stradalima u Hrvatskoj, tu nam je situacija još zamršenija – kao što je već ranije rečeno, broj uopće stradalih bazira se na procjenama, a o broju stradalih Židova nema podataka. Ukoliko bismo se upustili u istraživanje poginulih i stradalih hrvatskih Židova naišli bismo na velike probleme odakle krenuti. Morali bismo koristiti nekoliko izvora od kojih većina ne sadržava sve potrebne podatke.²⁸ U matičnim knjigama umrlih članova hrvatskih židovskih općina, poginuli Židovi rijetko su se upisivali (izuzev onih koji su bili ranjeni pa pušteni kući na oporavak te u međuvremenu od ratnih posljedica ili epidemija umrli) budući da su sahranjivani na licu mjesta ili u blizini ratišta, dakle izvan domovine i daleko od zavičaja, pa je i logično da nisu navedeni. Tek od 1917. godine pokrenuta je reforma matičnih knjiga umrlih koja je predviđala da se za vojnike retroaktivno primijeni i načelo zavičajnosti. Jedina danas takva poznata matica umrlih jest ona zagrebačke židovske općine koja navodi 49 imena kao što ih je navedeno i na mirogojskom spomeniku.²⁹ Ne možemo se osloniti niti na obavijesti o smrti u dnevnim i mjesnim novinama jer se ni tamo nisu sve židovske obitelji oglašavale, a često na prostorima gdje su postojale židovske zajednice (na tlu Kraljevine Hrvatske i Slavonije postojale su 33 židovske zajednice) novina u razdoblju rata nije niti bilo. Jedini sigurni pokazatelj stradalih Židova su nadgrobnici spomenici podignuti

---

Austriji živjele su u Galiciji (871.906) i Bukovini (102.919), dok neki dijelovi kao što su alpske pokrajine ili jadranska obala skoro da nisu imale Židove ili su ih imali vrlo malo. Prema drugim statističkim pokazateljima prema popisu iz 1910. godine u Austro-Ugarskoj bilo je 2.157.458 Židova od čega je u Austriji bilo 1.225.000 (4,7%), u Ugarskoj 911.227 (5,0%) a Kraljevni Hrvatskoj i Slavoniji 21.231 (0,8%)

27 R. Patai, *The Jews of Hungary*, 460-461; *Magyar Zsidó Lexikon*, red. Péter Ujvári, Budapest: 1929, 950.

28 U časopisu koji je izlazio u Beču pod naslovom *Jüdische Archiv, mitteilungen des Komitees „Jüdisches Kriegsarchiv“* od svibnja 1915. do siječnja 1917. objavljavani su poimence broj palih (Gefallene) i odlikovanih židovskih ratnika. Nažalost, u broju palih objavljavana su imena samo časnika, a kod imena odlikovanih se ne navodi zemlja iz koje odlikovani potječe, već samo kojem rodu pripada.

29 Filip Hameršak, *Prilog povijesti matičarstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji s obzirom na Prvi svjetski rat* (neobjavljeno, tekst citiran uz odobrenje autora), 19-29; HR- HDA-75, Židovsko vojno dušobrižništvo u Zagrebu, Matične knjige vojnih osoba-Židova, Matična knjiga umrlih 1914-1918, mjesto Zagreb, napomena: upisi poginulih u Prvom svjetskom rata (nepotpuna)

u toku i nakon rata, mada ni oni ne pružaju sve informacije, jer vrlo često ne navode imena poginulih. U ovo istraživanje uzete su židovske zajednice koje su se nalazile u sklopu Kraljevine Hrvatske i Slavonije, njih 28 i jedna u Međimurju (ukupno 29). Iako su do 1918. sveukupno egzistirale 33 židovske zajednice, iz istraživanja su izuzete židovske zajednice koje se danas nalaze u sklopu Srbije (Mitrovica, Erdevik, Ruma, Zemun njemačka i Zemun reformirana židovska zajednica) kao i riječka, splitska i dubrovačka židovska zajednica. Točan broj poginulih hrvatskih Židova u ratu možemo utvrditi tek izradom poimeničnog popisa žrtava, koji je autorica članka pokušala izraditi. Iako nam on neće u potpunosti pružiti cjelovitu brojčanu sliku o broju poginulih, prvi je korak pri pokušaju utvrđivanja broja žrtava. Točne brojke vjerojatno nećemo nikada saznati u potpunosti. Popis stradalih rađen je na temelju nekoliko izvora, matičnih knjiga umrlih židovski općina koje postoje, natpisa o smrti u novinama, popisima u službenim publikacijama i izvještajima, sjećanjima pa čak i na osnovu popisa imena koja su uklesana na spomenicima podignutim u čast stradalim vojnicima iz Prvog svjetskog rata. Trenutno od 29 židovskih općina imamo djelomične podatke za njih 16. Što se tiče imena i prezimena imamo podatke za njih 107 stradalih. Kod nekih imamo potpune podatke kao što su postrojba, datum i mjesto rođenja, čin, mjesto stradanja, mjesto sahrane i razlog smrti, kod većine ti podaci nedostaju ili su nepotpuni ili ih uopće nema. Za većinu ne znamo gdje su stradali. Kod onih gdje postoje podaci, najčešće navedeno mjesto stradanja je rusko (Galicija), potom srpsko, pa talijansko bojište. Dio njih preminuo je od posljedica ranjavanja u jednoj od bolnica, najčešće u zagrebačkoj ili varaždinskoj bolnici ili u nekoj od bolnica u Mađarskoj. Od 29 židovskih općina tri su podignule spomenike stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu: križevačka, koprivnička i zagrebačka, s time da se na spomeniku podignutom zagrebačkim Židovima nalaze i imena Židova koji nisu iz Zagreba.³⁰

Spomenici podignuti stradalim vojnicima u Prvom svjetskom ratu

Ideja o spomenicima kao „počast junacima“ javila se već tijekom Prvog svjetskog rata. Povodom toga u *Ilustrovanom listu* objavljen je tekst „U počast našim junacima“ u kojem se piše o pokretu koji je nastao u Njemačkoj, ali i u Hrvatskoj kojem je svrha da se „počasti uspomena naših ratnika“. Kako je rat i dalje trajao, nije bilo mjesta u Monarhiji koje nije imalo stradale u obitelji te se javila ideja da se izradi „časni grob vojnika odnosno nadgrobni ratnički spomenik“.³¹ Vrlo brzo počeli su se podizati i ratni spomenici na hrvatskom tlu. Ratni spomenici stradalima za vrijeme Prvog svjetskog rata podi-

30 Rukopis teksta koji je autorica izlagala 2016. na međunarodnoj konferenciji u Grazu, *Jewish Soldiers in the Collective Memory of Central Europe – The Remembrance of World War I from a Jewish Perspective*, pod naslovom „Forgotten Heroes. Jewish Soldiers in Croatia during the First World War“.

31 „U počast našim junacima, Ratnički grobovi i ratnički spomenici (sa četiri slike)“, *Ilustrovani list*, br.23- 3. lipnja 1916.

gnuti u Dubrovniku, Korčuli, Ogulinu, Otočcu, Sisku, Sušaku, Varaždinu, Zagrebu, Ivanovčanima kod Bjelovara, Karlovcu, Makarskoj i Osijeku. Budući da se u sklopu tih spomenika nalazio reljef Franje Josipa, većina ih je uništena i danas više ne postoji.³² Nažalost, još uvijek ne znamo koliko je takvih spomenika podignuto u Hrvatskoj i gdje, te koliko ih je do danas preživjelo ili uništeno.³³

Većina europskih zemalja, u prvom redu onih na pobjedničkoj strani nakon završetka Prvog svjetskog rata, komemorirala je svoje žrtve,³⁴ no to su činile i poražene zemlje. To je radila i Hrvatska,³⁵ koja je cijelo vrijeme Prvog svjetskog rata bila u sklopu Austro-Ugarske, da bi se na kraju našla na pobjedničkoj strani, ušavši u političku vezu s Kraljevinom Srbijom tvoreći Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Iako je do sada bilo uvriježeno mišljenje da je novonastalo političko ozračje u Kraljevini SHS/Jugoslaviji priječilo podizanje spomen-obilježja i spomenika poginulima na austro-ugarskoj strani, to su stereotipni navodi, a i samo istraživanje autorice ovog teksta govori jednu drugu priču.³⁶ Istina je da su u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji uklanjana neka spomenička obilježja iz javnih prostora, no ona su se odnosila uglavnom na spomenike caru i kralju Franji Josipu te spomenike austro-ugarske države i austro-ugarske vojske. Isto tako, u neposrednom poraću i dio spomeničke baštine kao što su mnogobrojne „Spomen-lipe“, „Spomen-štitovi“, „Spomen –grbovi“, „Spomen-sokoli“ i slična obilježja, podizana u mnogobrojnim mjestima u svrhu prikupljanja materijalne pomoći stradalim ratnicima i njihovim obiteljima uklonjen je iz javnih gradskih prostora.³⁷

Spomenici koji su podignuti stradalima u Prvom svjetskom ratu autorica ovog rada podijelila je u nekoliko kategorija. Među prvima to su javni spomenici (memorijalni spomenici) – spomen-obilježja podignuta svim stradalima u Prvom svjetskom ratu, kosturnice, mauzoleji, pojedinačni nadgrobni spomenici, kenotafi, spomen-ploče,

32 Lj. Dobrovšak, „Spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici“, 55; Rukopis teksta za zbornik radova „Franjo Josip i Hrvati u Prvome svjetskom ratu“. Planirano objavljivanje 2018. godine. Ljiljana Dobrovšak, „Spomenici kojih više nema, ugarsko-hrvatski kralj Franjo Josip I.“

33 Dosadašnja istraživanja nisu pokazala interes u prikupljanju ovih informacija, pa se autorica ovog teksta oslanja na vlastite podatke prikupljene do siječnja 2018. godine.

34 Dan Todman, *The Great War, Myth and Memory*, New York, 2010, 43.

35 Na ovim podacima zahvaljujem kolegi Filipu Hameršaku. Od 1931. do 1935. u Zagrebu je izlazio časopis *Liga naroda*, namijenjen promicanju ciljeva te međunarodne organizacije, prethodnice Ujedinjenih naroda. Uređivao ga je odvjetnik Ivan Brlić, sin znamenite književnice Ivane Brlić-Mažuranić. U broju 16 iz 1933, saznajemo da se na dan 11. studenoga (stupanje na snagu primirja na Zapadnom bojištu) već sedmi puta u Zagrebu održao poseban memorijalni program u spomen palima u Prvom svjetskom ratu. Na fotografiji koja je objavljena 1932. vidi se da je na glavnom trgu nemali broj građana točno u 11 sati odao počast s dvije minute šutnje. Sam Brlić, inače veteran talijanskoga bojišta, govorio je na radijskoj postaji.

36 Danilo Šarenac, „Commemoration Cult of the Fallen (South East Europe)“, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/commemoration_cult_of_the_fallen_south_east_europe (pristup 22.1.2018)

37 Vladimir Geiger, „Uspomena živim i palim junacima – Zur Ehre der Toten und Lebenden Krieger, O spomen – panoima austro-ugarskim ratnicima iz Prvog svjetskog rata“, *Politički zatvorenik*, Glasilo Hrvatskog političkog zatvorenika, god. XXIII, br. 256, Zagreb, siječanj – veljača 2014, 12-13.

fotopanoi i raspela na raskršćima. Ovdje u ovom tekstu govorimo o javnim spomenicima i spomen-obilježjima podignutim svim stradalima u Prvom svjetskom ratu, potom spomenicima podignutim stradalim židovskim vojnicima, kenotafima i spomenicima nad obiteljskim grobnicama. Dio javnih spomenika – memorijalni spomenici, spomen-obilježja svim stradalim vojnicima podignut je tijekom Prvoga svjetskoga rata, a dio po završetku rata u mirnodopsko vrijeme. Samo manji dio sadrži popis imena stradalih. Podizani su na javnom prostoru u središtu grada, gradskom parku, pored župne crkve, no najčešće na mjesnom groblju. Za neke znamo inicijatore gradnje, okolnosti koje su dovele do izgradnje, tko su bili autori, no za većinu ne. Oblikom spomen-obilježja su križevi ili skulpture (Zagreb, 1939), piramide ili obelisci na kojima postoje imena stradalih (Čakovec, podignut 1929) ili su na spomenik uklesane samo godine 1914-1918. Spomenici koji su se podizali u međuratnom razdoblju bili su posvećeni svim žrtvama bez obzira na njihovu narodnost i vjeroispovijest. Međutim postoje i primjeri koji govore suprotno. Tako je u Krndiji (1926) podignut kenotaf stradalim Nijemcima iz mjesta, a u Križevcima (1935), Koprivnici (1934) i Zagrebu (1930) stradalim Židovima.³⁸

Tijekom rata i nakon njegova završetka podizani su i manji spomenici stradalim i poginulim, odnosno onima koji su umrli nakon ranjavanja, a u vrijeme smrti nalazili su se u zavičaju te su sahranjeni u obiteljske grobnice. Iako su to privatna mjesta sjećanja, neke od grobnica predstavljaju značajna dostignuća tadašnje grobničke arhitekture (Ilok, Osijek, Đakovo, Karlovac, Zagreb). Međutim, kako je rat odmicao i bojišta su bila sve udaljenija, rijetki su se posmrtni ostaci vojnika poginulih, odnosno od ratnih posljedica ili bolesti preminulih na dalekim ratištima prenijeli u zavičaj i dostojno pokopali u krugu najbližih. Njima su obitelji podizale kenotafe (prazan grob) – simbolične spomenike podignute kao uspomena na pokojnika čiji ostaci počivaju na ratištu na kojem su stradali. Njihovim obiteljima preostalo je tek simbolično da njihova imena uklešu na obiteljske grobnice, kako bi imali mjesto gdje mogu posjećivati i prisjećati se svojih stradalih članova obitelji. Na kenotafima su upisivana imena, ponekad je stavljena fotografija te su se navodili podaci o vremenu i okolnostima smrti.³⁹

Spomenici podignuti stradalim židovskim vojnicima u Prvom svjetskom ratu

U svojim dosadašnjim istraživanjima o spomenicima podignutim stradalim vojnicima u vrijeme Prvoga svjetskoga rata, otkrila sam i tri spomenika podignuta stradalim židovskim vojnicima za vrijeme Prvog svjetskog rata. Uz ova tri spomenika, imena stradalih židovskih vojnika nalaze se i na nekim javnim i zajedničkim spomenicima kao sjećanje na sve stradale iz grada/mjesta/sela te postoji jedan kenotaf i nekoliko židovskih

38 Prema rukopisu teksta autorice ovog članka koji je izlagala na međunarodnoj konferenciji *Heritage of the First World War* u Sarajevu 2016. godine pod radnim naslovom „Places of WWI Memory in Croatia“.

39 B. Ostajmer, V. Geiger, Spomenici-kenotafi, 139-145.

vojnika sahranjeno je u obiteljske grobnice. Kao što je dio zajednički spomenika posvećen stradalima u Prvom svjetskom rata uništen, tako nisu ništa bolje niti prošla neka židovska obilježja ili spomenici koji su stradali u vrijeme Drugog svjetskog rata. Tu nam se javlja i problem održavanja spomenika i groblja. Budući da se o pojedinačnim nadgrobnim spomenicima nakon holokausta nije imao tko brinuti, oni su devastirani, a nerijetko su židovska grobna mjesta s nadgrobnim spomenicima prodana drugima, koji su stare spomenike srušili. S druge strane, međutim, iznenađuje činjenica da su se očuvali skupni spomenici podignuti stradalim Židovima u Križevcima, Koprivnici i Zagrebu.

Prvi spomenik koji ćemo uzeti kao primjer, ulazi u kategoriju spomenika i podignut je svim stradalim vojnicima u Prvom svjetskom ratu bez obzira na njihovu vjeroispovijest. Podignut je u Čakovcu 1929. godine u Perivoju Zrinski, zahvaljujući Trgovišnoj općini Čakovec.⁴⁰ Na spomeniku su imena sedamdeset i dvojice poginulih austro-ugarskih vojnika. Spomenik je uklonjen 1945. godine, a obnovljen 1994. te postavljen na drugom mjestu i bez pripadajuće ograde. Prema istraživanjima Tibora Grünwalda na koje se oslanjaju Branimir Bunjac i Vladimir Kalšan, najmanje je 188 međimurskih Židova tijekom Prvog svjetskog rata bilo u vojničkim postrojbama i na fronti. Ukupno ih je poginulo 17 (od toga čak 11 čakovečkih Židova),⁴¹ a dvojica su teško ranjena.⁴²

Potom slijede spomenici podignuti stradalim Židovima u Zagrebu, Koprivnici i Križevcima. Spomenike stradalim židovskim vojnicima podizale su *Hevra Kadiša* i židovske općine. *Hevra Kadiša* je društvo kojem je svrha posjećivanje i njega bolesnika, obavljanje pobožnih obreda uobičajenih kraj umirućih ili umrlih Židova, sahranjivanje, upravljanje i održavanje židovskog groblja.⁴³ Sva tri spomenika podignuta su u sklopu židovskog groblja.

Prvi je spomenik podignut u Zagrebu. Zagrebačka *Hevra Kadiša* je 28. listopada 1930. na židovskom dijelu Mirogoja posvetila spomenik uspomeni „u svjetskom ratu palih vojnika židovske vjere“. *Hevra Kadiša* je ovim spomenikom ovjekovječila imena zagrebačkih općinara, koji su poginuli u ratu, ali isto tako i svih drugih židovskih žrtava-stranaca, koji su pokopani u Zagrebu. Spomenik je izrađen jednostavno. Na prednjoj strani je tekst: „Hevra Kadiša u Zagrebu podignula je 1930. ovaj spomenik posvećen uspomeni sinova i pripadnika Jevrejske vjeroispovijedne općine zagrebačke preminulih u vršenju svoje dužnosti u svjetskom ratu 1914-1918. te uspomeni ovdje za vrijeme rata preminulih i pokopanih vojnika izraelske vjere“. Iza toga slijedi popis imena stradalih zagrebačkih općinara, a zatim hebrejski tekst koji u prijevodu glasi: „Koli tvori mir u svojim visinama, stvoriti će mir za nas i za čitav Izrael“. Na stražnjoj strani su imena

40 B. Bunjac, *Ratne i poratne žrtve sjeverozapadnog Međimurja 1914-1947*, 215.

41 B. Bunjac, *Ratne i poratne žrtve sjeverozapadnog Međimurja 1914-1947*, 228; Vladimir Kalšan, *Židovi u Međimurju*, Čakovec: Muzej Međimurja, 2006, 15. Prema Tibor Grünwald, *Povijest i propast jevrejske vjeroispovjedne općine Čakovec*, Tel Aviv, 1977, 5.

42 B. Bunjac, *Ratne i poratne žrtve sjeverozapadnog Međimurja 1914-1947*, 228.

43 Julija Koš, *Alef bet židovstva*, Zagreb, 1999, 213-218.

židovskih ratnih žrtava iz drugih općina.⁴⁴ O samom podizanju spomenika imamo nešto više informacija, budući da je u tadašnjem židovskom časopisu *Židov* objavljeno nekoliko priloga o svečanosti podizanja. Glavnu svečanost vodio je nadkantor Bernard Grüner⁴⁵ koji je otpjevao „Mo osom“ i „El mole rahamin“, potom je nadržin dr. Gavro Schwarz⁴⁶ održao posvetni govor i na kraju izrekao Kadiš (molitvu za mrtve), a predsjednik *Hevre* dr. Geza Frank⁴⁷ je održao spomen slovo.⁴⁸ Posvećenju je uz predstavnike gradskih vlasti prisustvovao veliki broj aktivnih i pričuvnih časnika i rodbine pokojnika te predstavnika židovske općine. Nadržin Schwarz je među ostalim rekao:

„Ovaj će spomenik biti mjesto i vrelo utjehe svim onim roditeljima, koji ovdje oplakuju svoje sinove, svoje uzdanice; ženama koje tuguju za svojim mladim vjerenicima; i djeci što su još nekako bila kada su svoje hranitelje izgubili. Neka bude naročito onima utjeha, koji ne nađu gdje im sinovi padoše, gdje su im mrtva tjelesa pokapana, ovaj spomenik neka bude ono mjesto gdje će misliti da počivaju mili ostaci njihove djece, jer duh će njihov nad tim spomenikom lebditi. I rodbina onih stranih kojima su pripadnici, kao žrtve rata u ovdješnjim bolnicama umrli i tu pokapani, kada saznadu za ovaj spomenik, biti će ganuti, da smo njihovima iskazali istu čast kao našim domaćim sinovima. Štoviše slušaoci! Vrijeme liječi bolove, zavezuje rane, pregorava gubitke: polako raste nova

44 „Hevra Kadiša posvećuje spomenik ratnim žrtvama“, *Židov*, br. 39, 26. septembra 1930, 5

45 Bernard Grüner, *Sinagoga i napjevi*, priredili Tamara Jurkić Sviben, Tibor Szivovica Udruga za proučavanje i promicanje kulturne baštine „Tamar“, Zagreb, 2011, V. Nadkantor Bernard Grüner, hebrejskim imenom Dov ben Jakov, rođen je u mjestu Sieniawa (Šjenjava) u Poljskoj, 14. svibnja 1888, a preminuo u Zagrebu, 21. veljače 1955. godine. Osnovnu i trogodišnju ekonomsku školu te ješivu (visoku židovsku školu) završio je u Budimpešti, a u Szatmaru (sjeverozapadna Rumunjska) stekao je svjedodžbu ortodoksnog rabina. Još kao devetogodišnje dijete bio je poznat dječji pjevač u budimpeštanskim židovskim krugovima. Budimpeštanska opera stipendirala je mladog Bernarda za studij pjevanja, koji zbog teških okolnosti Prvog svjetskog rata nije završio. Godine 1913. prvu službu nadkantara vrši u Nitri (Slovačka), a od 1918. službuje kao nadkantor centralne židovske općine u Budimpešti (Dohany sinagoga). Od 1923. do 1929. vrši službu nadkantara u Székesfehérváru (Mađarska), kada dolazi u Zagreb gdje djeluje kao nadkantor zagrebačke sinagoge.

46 Gavro Schwarz, hrvatski židovski povjesničar i nadržin (Nadudvár, 13. XII. 1872 – Zagreb, 7. II. 1942). U Budimpešti je završio teologiju, mađarsku i njemačku književnost. Bio je rabin u Karlovcu, potom (od 1901) vjeroučitelj, od 1937. nadržin Židovske općine u Zagrebu; 1914–15. vojni rabin na austro-ugarskom ratištu u Srbiji. Bavio se židovskom poviješću, proučavao rabinske predaje te općenito židovsku religiju. Utemeljio židovsko-hrvatsko literarno društvo (1913). Glavna djela: *Povijest Židova od babilonskog sužanjstva do današnjih dana* (I–II, 1897–99), *Obredi izraelske vjere* (1916), *Povijest Zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-ih godina XIX. vijeka* (1939). <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55029> (pristup 22.1.2018)

47 <http://zidovski.lzmk.hr/?p=3404> (rukopis Židovskog biografskog leksikona na stranicama Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, ured. Ivo Goldstein, pristup 22.01.2018) Geza (Gejza) Frank, pravnik i židovski aktivist (Tovarnik, 4. XI. 1871 – logor Jasenovac, 10. X. 1941) Od rane mladosti živio u Zagrebu. Završio pravo, a ovlaštenje za bavljenje odvjetništvom dobio 1903. godine. Odvjetnički ured imao na Jelačićevom trgu. Godine 1929. bio je izabran za zamjenika zastupnika Advokatske komore i tu dužnost obavljao je nekoliko godina. Bio je dugogodišnji član predsjedništva Izraelitske bogoštovne općine te predsjednik zagrebačke *Hevre Kadiše* (1928-1937).

48 „Hevra Kadiša posvećuje spomenik ratnim žrtvama“, *Židov*, br. 39, 26. septembra 1930, 5. Godine 1929. bio je izabran za zamjenika zastupnika Advokatske komore.

generacija koja ne poznaje strahote rata i njegove velike žrtve. Predstavnici velikih naroda, velikani čovječanstva trude se pako i riječju dokazivati i provesti ono što je naš veliki prorok Jezaja već prije mnogo hiljada godina govorio: neka narod više mača ne digne protiv naroda, neka se oduče ratovanja, nego oružje prekivaju u kulturno oruđe.“⁴⁹

Povodom ove svečanosti, Zagrebačka židovska općina dala je napraviti i fotografije spomenika (u veličini od 18 X 24 cm) koje su članovi općine mogli kupiti uz cijenu od 30 dinara po komadu.⁵⁰ Već za rata zagrebačka Općina nastojala na mnoge načine pomoći svojim članovima, a *Hevra Kadiša* je u ljeto 1915. uredila posebno polje na groblju Mirogoj „za hrabre naše ratnike pale u borbi za kralja i dom“ na kojem su vojnici pokapani u pojedinačne grobove. Na svakom pojedinačnom grobu nalazila se pločica s njihovim imenom. Tek nakon završetka rata židovska općina i *Hevra Kadiša* odlučile su podignuti zajednički spomenik. Do izgradnje spomenika prošlo je neko vrijeme jer je Općina morala čekati na odluke obitelji stradalih u ratu da mrtve prebace iz pojedinačnih grobnica u zajedničku grobnicu jer je bilo onih obitelji koje su željele sahraniti svoje stradale u vlastite grobnice. Tek nakon određenog vremena Općina je sakupila dio novaca i odlučila iz vlastitih sredstava podignuti spomenik za sve stradale, posebice za one koji nisu sahranjeni na zagrebačkom groblju.⁵¹ Na spomeniku koji je podignut 1930. godine uz imena 23 zagrebačkih Židova⁵² nalaze se na stražnjoj strani spomenika imena 26 poginulih iz drugih općina, odnosno onih koji nisu iz Zagreba, ali su „u Zagrebu preminuli i pokopani“.⁵³ Na prednjoj strani spomenika na popisu je ime Maksimilijana Šika, a pored spomenika na zagrebačkom Mirogoju je i njegova grobnica.

Potom je izgrađen spomenik u Koprivnici.⁵⁴ Povodom proslave 100-godišnjice postojanja *Hevre Kadiše* u Koprivnici, židovska općina i koprivnička *Hevra Kadiša* odlučile su podignuti usred gradskog groblja u Koprivnici skupni spomenik „palim junacima Jevrejima-Koprivčancima iz prošlog svjetskog rata“. Spomenik su financirali članovi općine.⁵⁵ Svečano je otkriven na Međunarodni dan mira, 11. studenog 1934.

49 „Zagreb, Posvećenje spomenika židovskim vojnicima koji počivaju na groblju u Zagrebu“, *Židov*, br. 40, 3. oktobra 1930, 7.

50 „Hevra Kadiša posvećuje spomenik ratnim žrtvama“, *Židov*, br. 39, 26. septembra 1930, 5.

51 „Zagreb, Posvećenje spomenika židovskim vojnicima koji počivaju na groblju u Zagrebu“, *Židov*, br. 40, 3. oktobra 1930, 7; I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 30.

52 I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 30. To su: Ivan Bettelheim, Miroslav Fischer, Filip Hauser, Gjuro Hermann, Milana, Žiga i Rikard Neumann, Oskar Gardoš, Gejza Herzog, Vlatko i Žiga Hirsch, Viktor Hirschler, dr. Stjepan Hönigsberg, Stjepan Kanižai, Emanuel Lang, Hinko Lederer, Julio Müller, Kurt Neuberger, Isidor Pressburger, Ljudevit Singer, Vilko Spitzer, Bernard Steiner, Maksimilijan Šik (Schick).

53 I. Goldstein, *Židovi u Zagrebu*, 30. To su: Hermann Schönauer, Isak Komaerk, Aleksander Büchler, Georg Vessely, Franjo Jackerle, Josip Steiner, Eugen Oblat, Benzion Katz, Alfred Sonnenwald, Hugo Heinrich, Aladar Waldmann, Isak Braunik, Ljudevit Weiss, Izrael Daskal, Adolf Flohr, Jefrem Dušacki, Julio Kandl, Ljudevit Rechberger, Lajoš Just, Milan Juhn, Hermann Marković, Eduard Frischman, Desider Redl, Rudolf Klein, Jakov Rosenfeld i Seinwel Vogel.

54 Lj. Dobrovšak, Spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici, 53-66.

55 „Stogodišnjica Hevre Kadiše u Koprivnici“, *Židov*, br. 22, 1. juna 1934, 11.

godine na mjesnom groblju u Koprivnici.⁵⁶ U novinama se kao razlog podizanja navelo „kako bi se još jednom iskazala zahvalnost stradalim Židovima“.⁵⁷ Spomenik je radio poznati arhitekt i koprivnički Židov Slavko Löwy (1904-1996).⁵⁸ Spomenik ima natpis na latinskom (hrvatski) i hebrejskom pismu „Pali u svjetskom ratu“. Na spomeniku se navode imena osmorice stradalih Židova, njihovi činovi te kojoj su pukovniji pripadali.⁵⁹ Godine 1975. taj je spomenik nešto preinačen, jer je Savez udruženja boraca Koprivnica (SUBNOR) zamijenio godine „1914.“ i „1918“, sa godinama „1941.“ i „1945.“ kao spomen obilježje za sve Židove stradale u vrijeme fašizma. Na spomeniku se ništa drugo nije mijenjalo te su i nadalje na njemu imena stradalih koprivničkih Židova u Prvom svjetskom ratu.⁶⁰

Godinu dana nakon koprivničkog podignut je spomenik u Križevcima palim ratnicima u ratu 1914-18, koji su rođeni na području križevačke židovske općine. Spomenik je podignut na židovskom dijelu groblja u Križevcima na inicijativu nekolicine članova židovske općine u Križevcima i zahvaljujući dobrotvornom društvu *Hevra Kadiša*. Spomenik je svečano posvećen 15. rujna 1935. godine. Izrađen je prema nacrtima Židova

56 „Otkrivanje spomenika palim Židovima“, *Podravske novine*, br. 46, 10. studenog 1934; „Otkrivanje spomenika palim Židovima u svjetskom ratu“, *Podravske novine*, br. 47, 17. studenog 1934; *Katalog izložbe, Židovi u Koprivnici*, Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2005, 60-61.

57 „Otkrivanje spomenika palim Židovima u svjetskom ratu“, *Podravske novine*, br. 47, 17. studenog 1934.

58 „Otkrivanje spomenika palim Židovima u svjetskom ratu“, *Podravske novine*, br. 47, 17. studenog 1934. Darja Radović Mahečić, *Slavko Löwy: stvaratelj hrvatske moderne arhitekture tridesetih godina*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb-Horetzky, Zagreb, 1999; Darja Radović-Mahečić, „Slavko Löwy: humano mjerilo stanovanja i rada: uz 90 rođendan“, *Život umjetnosti*, 30, 56/57, Zagreb, 1995, 72-83; Darja Radović Mahečić, „Slavko Löwy 1904-1996.: In memoriam“, *Čovjek i prostor*, 43, br. 1-2, Zagreb, 1996, 61-62. Slavko Löwy hrvatski arhitekt židovskog porijekla (Koprivnica, 7. VIII. 1904 – Zagreb, 1. IV. 1996). Rođen u građanskoj obitelji Jelke i Davida Löwya. Završio je koprivničku gimnaziju. Potom od 1923. pohađa Visoku tehničku školu u Beču. Nakon četiri odslušana semestra 1925. nastavlja studirati na Arhitektonskom odjelu Kr. tehničke škole u Zagrebu, da bi 1927. nastavio studirati u Njemačkoj. Diplomirao je 1930. u Dresdenu na Arhitektonskoj školi u klasi Martina Düflera. Za vrijeme studija (1924-1930) bio je aktivan u rodnom gradu u Društvu Akademikar. Nakon završetka studija vraća se u Koprivnicu gdje pokreće *Podravske novine*. Ubrzo odlazi u Zagreb gdje se zapošljava u arhitektonskom ateljeu Ignjata Fischera, pa kod Stanka Kliske, da bi već iduće godine (1932) postao samostalni arhitekt koji osniva vlastiti ured „Löwy“. Od 1934. do 1941. godine Löwy je ostvario niz značajnih stambeno-poslovnih objekata koji pripadaju samom vrhu hrvatske moderne.

59 Lj. Dobrovšak, „Spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici“, 62; R. Medvarić-Bračko, M. Kolar-Dimitrijević, „Tragom poginulih vojnika“, 47-48. Na spomeniku se navode imena: poručnik Viktor Hirschler 25. D. P. (domobranske pukovnije), natporučnik Vlatko Štern 16. Pj. P. (pješačke pukovnije); poručnik Jakob Reich 16 Pj. P, zastavnik Emil Schwarz 70. Pj. P; štapski narednik Milan Steine 16. Pj. P, vodnik Rudolf Weiss 16. Pj. P, domobran Arnold Hirschl 83. D. P. i Emanuel Lang. (Kako čin potporučnik nije postojao u austro-ugarskoj vojsci, već u srpskoj odnosno jugoslavenskoj, očito je da su činovi židovskih vojnika prilagođeni vremenu u kojem je nastao spomenik.)

60 Krešimir Švarc, „Prilozi za povijest koprivničkih Židova“, *Podravski zbornik*, 1991, 169; Lj. Dobrovšak, „Spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u Koprivnici“, 63.

iz Križevaca Hinka Pšerhofa te je izrađen iz domaćeg jablanačkog granita i bračkog mramora. Na vertikalnoj stijeni koja se sastoji od devet ploča stoji velikim hebrejskim slovima citat „Haevi Jisrael al bamoteh halal, ejh naflu giborim“. Ispod toga su imena stradalih ratnika, a u sredini velikim brojkama godine rata 1914-1918. Horizontalna ploča je veliki Magen David u kojem se nalazi menora i natpis „Svojim palim sinovima – Jevrejska vjeroispovjedna općina“. Na spomeniku su u imena šestorice koprivničkih Židova, njihovi činovi i mjesta pogibije.⁶¹ Činu posvećenja prisustvovali su svi općinari križevačke općine, mnogobrojni rođaci palih ratnika iz raznih gradova kao i predstavnici *Hevre Kadiše* iz Koprivnice i Bjelovara. Osim toga prisustvovao je veliki broj nežidovskog građanstva i gradsko općinstvo te veleindustrijalac i generalni konzul Grčke Vladimir Radan, čiji se brat nalazio među palima, sreski načelnik Bogdan Drenovac, gradski senatori Stanko Žagar i predsjednik Udruženja rezervnih oficira dr. Franjo Praunsperger.⁶² Uvodno slovo izrekao je predsjednik židovske općine Aleksandar Goldšmidt/Goldsmith.⁶³ Spomenik je predan na čuvanje zastupniku Gradske općine senatoru Stanku Žagaru. Nadkantor Lavoslav (Leopold) Buchsbaum⁶⁴ molio je za pale ratnike, a potom je bjelovarski rabin David Ginsberg⁶⁵ održao govor u kojem je istaknuo pacifističku ideju židovstva, ali da su usprkos tome Židovi „ipak uvijek bili borci u svim ratovima“. Potom je naglasio da je tragika židovskog naroda da se borio na svim bojištima te da se u trenutku podizanja ovog spomenika palim ratnicima vidi kako nema razlike između Židova i nežidova, između čovjeka i čovjeka. U svome je

- 61 To su: Ing. Wilhelm / Vilim Hirschl, potporučnik stradao 10. V. 1915. kod Balamatovke na ruskoj fronti (Besarabija), član Bar Giore, poručnik Miroslav Marić 26. V. 1915. u Grebovu (Galicija), redov Vilim Mayer, poginuo 1915, mjesto nepoznato, narednik Salamun Goldberg stradao 21. IV. 1916. u Wolczeku u Rusiji, kaplar Božidar Hiršl, stradao 5. VI. 1916. u Dobronovc u Bukovini, narednik Zvonko Rehnice, stradao 8. XI. 1916. Monte Frunte (Italija). (Imena prepisana sa spomenika).
- 62 Renée Weisz-Maleček, *Židovi u Križevcima*, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2012, 96. Spomenik na groblju u Križevcima, popis imena. „Posvećenje spomenika palim ratnicima u Križevcima“, *Židov*, br. 34, 23. augusta 1935, 9; „Križevci, Otkriće i posvećenje spomenika ratnicima palim u ratu 1914-18.“, *Židov*, br. 40, 27. septembra 1935, 19.
- 63 R. Weisz-Maleček, *Židovi u Križevcima*, 45. Aleksander Goldschmidt trgovac i židovski aktivist (? , 1872 – Križevci, 1939). Od 1922. do 1930. te ponovno od 1935. do 1940. bio je predsjednik križevačke židovske općine. Bio je poznati trgovac građevinskim materijalom i dugogodišnji član gradskog vijeća Križevaca.
- 64 Tamara Jurkić Sviben, *Glazbenici židovskog podrijetla u sjevernoj Hrvatskoj od 1815. do 1941. godine*, neobjavljeni doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, mentor dr. sc. Stanislav Tuksar, Zagreb, 2016, 117. Leopold (Lavoslav) Buchsbaum (1869.?- - Jasenovac, 1941.?) Križevački kantor. Jedno vrijeme vodio je Pjevačko društvo u Križevcima.
- 65 <http://zidovski.lzmk.hr/?p=3404> (rukopis Židovskog biografskog leksikona na stranicama Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, ured. Ivo Goldstein, pristup 22.1.2018) David Ginsberg, rabin i publicist (? Bjelovar, 1905 – logor Jasenovac, 1941) Završio je filozofiju i povijest, a na položaju bjelovarskog rabina bio je od 1930. do smrti. Predavao je na Državnoj realnoj gimnaziji u Bjelovaru. Od 1930. do 1941. objavljivao je članke o židovskim temama u židovskoj periodici koja je izlazila u Kraljevini Jugoslaviji.

govoru naglasio da je i prije rata među Židovima južnoslavenskih zemalja postojala veza i zajednički rad.⁶⁶

Veliki dio poginulih hrvatskih Židova iz raznih mjesta/gradova nije dobio spomenik ili kenotafe, budući da ih je većina sahranjena izvan matične domovine. Međutim postoje primjeri koji svjedoče i o postojanju kenotafa. Budući da je ovo istraživanje tek na početku ovdje ćemo izdvojiti nama jedini poznati primjer, no to ne znači da samo on postoji. Izdvajamo kenotaf koji se nalazi na židovskom groblju u Đakovu. Na kenotafu obitelji Schwarz upisan je Iso (Isidor) Schwarz, rođen 1891. poginuo 10. rujna 1916. kod Crnog vrha u Srbiji u 24. godini te tamo i sahranjen. Uz njegovo ime nalazi se i njegova fotografija.⁶⁷

U pregledu ovih spomenika, spomenula bih i neke obiteljske grobnice na čijim su spomenicima uklesana imena židovskih vojnika koji su tu i sahranjeni. Na zagrebačkom Mirogoju u dijelu židovskog groblja, gdje se nalazi i spomenik stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu, zaseban je spomenik Maksimilijana Šika/Schika. Iako se na prednjoj strani zajedničkog spomenika na popisu nalazi i ime Maksimilijana Šika, pored spomenika je i njegova grobnica. Stradali Maksimilijan Šik, poručnik u pričuvni c. i kr. pješačke pukovnije, pao na srpskom ratištu kod Krupnja. Maksimilijan Šik bio je ugledni samoborski trgovac, rodom Bečanin. U svojoj je sedmoj godini, nakon ponovne udaje obudovljene majke došao u Samobor. Služio je kao jednogodišnji dobrovoljac kod 16. pukovnije pa je otišao u Ameriku, gdje je u Yonkersu otvorio veliku trgovačku radnju. Tamo se oženio te se sa ženom vratio u Samoboru gdje je otvorio željezničarsku trgovinu. Od prvih dana mobilizacije služio je najprije kao kadet u bosansko-hercegovačkoj pukovnji u Banjaluci, zatim je imenovan 1. studenog 1914. poručnikom i premješten drugom bataljuni c. i kr. pukovnije br. 57. Dana 7. studenog 1914. u napadu je tanetom pogođen u glavu. Njegovi su vojnici prenijeli njegovo tijelo u Suljin Han u Bosni i ondje ga na obali Drine pokopali na katoličkom groblju, po katoličkom vojnom kuratu no po židovskom obredu. U *Ilustrovanom listu* navode kako je to bio „divan primjer vjerske snošljivosti i ljubavi“. Brat mu je pronašao grob i prenio je njegovo tijelo u Zagreb te su 6. prosinca 1914. Šikovi posmrtni ostaci sahranjeni u Zagrebu uz sudjelovanje ne samo cijelog časničkog zbora već i samoborskog i zagrebačkog građanstva, pokopani na počasnom groblju „jevrejske općine“.⁶⁸ I Žiga Hirschl⁶⁹ sahranjen je u

66 „Križevci, Otkriće i posvećenje spomenika ratnicima palim u ratu 1914-18“, *Židov*, br. 40, 27. septembra 1935, 19.

67 B. Ostajmer, V. Geiger, „Spomenici-kenotafi“, 148.

68 „Pali hrvatski junaci“, *Ilustrovani list*, br. 3, 16. siječnja 1915, 51.

69 *Ilustrovani list*, br. 52, 24. prosinca 1914. Žiga Hirschl, poručnik – pobočnik 26. karlovačke pučko-pješačke pukovnije, veletržac u Glini, rođen 27. travnja 1887. u Glini, odlikovan previšnjim poveljnim priznanjem i vojničkom kolajnom za zasluge, pao je 26. studenog u Bijelom Polju kod Obrenovca, pogođen granatom. Pokopan je u Boljevcima u Slavoniji, na evangeličkom groblju, kamo je po svojim vojnicima preko Save u Zagreb prevezen. Odatle je ekshumiran i u Zagreb, dovezen i pokopan na zagrebačkom Mirogoju uz vojničke počasti 15. prosinca 1914. godine.

zasebnoj grobnici. Ploča na grobnici je jednostavna; na njoj piše: „Žiga Hirschl natporučnik 26. d.p.p. pa u 37 godini u Bjelompolju (Belo Polje). Srbija 1914“.

U Vinkovcima je to spomenik stradalom židovskom vojniku iz Češke koji je stradao 15. studenog 1914. na srijemskom frontu, a umro je od posljedica ranjavanja u vinkovačkoj bolnici.⁷⁰ U Osijeku je to obiteljska grobnica obitelji Frank u kojoj je 1918. sahranjen poručnik Aleksandar Frank, sin gostioničara Josipa Franka (prevezen je i pokopan u Osijeku), koji je poginuo 1917. na ruskom ratištu.⁷¹ Uz njega, na osječkom židovskom groblju ističe se i spomenik pravnika, novinara i cionističkog prvaka Ervina Krausa koji je preminuo od španjolske gripe zadobivene na ratištu u osječkoj bolnici 1918. godini.⁷² Kako je Osijek tijekom Prvoga svjetskog rata bio važno mjesto blizu jugoistočne bojišnice, tu su bili smješteni zarobljenički logori. Ruski logor nalazio se na Vinkovačkoj cesti i u njemu je u svibnju 1915. bilo između 1400 i 1500 zarobljenika, od koji četrdesetak ruskih Židova.⁷³ Oni koji su bili teško ranjeni, smješteni su u osječku bolnicu, a mnogi nisu ta ranjavanja preživjeli. Na vojničkom osječkom novogradskom groblju, na dijelu židovskog groblja od kolovoza do 1. siječnja 1919. uz ostale nacionalnosti pokopana su sedmorica ruskih Židova, umrlih od posljedica ranjavanja na bojištu ali i od tuberkuloze koju su zaradili na bojištima.⁷⁴

Spomenici kao pokazatelj međuratnog položaja Židova

Spomenici podignuti stradalim Židovima u Prvome svjetskom ratu u Zagrebu, Koprivnici i Križevcima rijedak su primjer podizanja spomenika jednoj manjinskoj zajednici. Čemu je to razlog? Na to pitanje još uvijek ne možemo sa sigurnošću odgovoriti. Da li je razlog taj što dio židovskih zajednica u Hrvatskoj nije imao veći broj žrtava, pa nije imao potrebu podizanja skupnog spomenika ili jednostavno neke židovske općine nisu pokazivale interesa za ovakvu akciju. Da bismo odgovorili na to, potrebna su nam detaljnija istraživanja, ne samo broja stradalih, već i položaja Židova u međuratnom razdoblju.

70 Tomo Šalić, *Židovi u Vinkovcima i okolici*, Osijek: Židovska općina u Osijeku, 2002, 66, 413.

71 *Hrvatska obrana*, br. 115, Osijek, 22. svibnja 1918.

72 Lj. Dobrovšak, *Židovi u Osijeku*, 284-286, 329; *Židov*, br. 24, 15. prosinca 1918, 5; Adolf Benau, Oskar Grof/Graf, „Mrtvim drugovima“, *Gideon*, br. 9-11, jun 1922, 176. Ervin Kraus, pravnik (Osijek, 19. IX. 1884 – Osijek, 2. X. 1918) Pravo je studirao u Beču gdje se priključio cionističkom društvu Bar Giora. Diplomirao je u Zagrebu. Sudjelovao u organiziranju prvog cionističkog društva u Osijeku i cionističkih kongresa u Hrvatskoj. Zbog rane smrti roditelja preuzeo je obiteljsku tvornicu i posvetio se trgovačkom zanimaju. Umro je u osječkoj bolnici od tuberkuloze.

73 „Ruski zarobljenički logor u Osijeku“, *Hrvatska obrana*, br. 106, 8. svibnja 1915; Lj. Dobrovšak, *Židovi u Osijeku*, 286-287.

74 HR-HDA Zbirka matičnih knjiga Osječke židovske općine, M-3442; Stjepan Sršan, *Osječka groblja*, Osijek: 1996, 20-23.

Da li je u jugoslavenskim državnim institucijama postojala politika razlikovanja Židova iz Hrvatske, odnosno Židova koji su bili unutar Austro-Ugarske u odnosu na Židove iz Kraljevine Srbije, u ovom je trenutku još uvijek teško reći, međutim ima primjera koji govore u prilog neravnopravnosti. Zbog nedostataka dokumenata i građe teško je ustvrditi jesu li prije 1940. godine pojedinci i javnost drugačije percipirali Židove koji su se borili u Prvom svjetskom ratu na strani Monarhije u odnosu na Židove iz Srbije. Prema onome što se može vidjeti, međuratne jugoslavenske institucije javno su radile na njihovom ujedinjavanju, a i „jugoslavensko židovstvo“ težilo je tome.⁷⁵ S druge strane, Židovi s ove strane Drine, Save i Dunava susretali su se s brojnim problemima jer se postavljalo pitanje njihove lojalnosti u državnim i vojnim službama, često su ih poradi germanskih ili mađarskih prezimena smatrali „neprijateljima“, a najviše su imali problema kod dobivanja domovnice odnosno prijema u jugoslavensko državljanstvo.⁷⁶ Na neravnopravan položaj ukazuju primjeri iz 1925, 1926. i 1930. godine. Krajem 1925. godine u *Židovu* je objavljen osvrt koji je objavljen u beogradskom časopisu *Balkan* o problematici Židova rezervnih časnika i njihova služenja u jugoslavenskoj vojsci. U časopisu *Balkan* autor članka aludirao je na Židove iz Hrvatske, Slovenije i Vojvodine, čija su prezimena uglavnom njemačka ili su zvučala njemački, pa su se neki pitali je li uopće takvim osobama mjesto u vojsci, odnosno da li „će ratovati onako, kako je naš oficir, stvoren da ratuje“.⁷⁷ Na ove objede odgovoreno je jednim pismom u *Židovu* koje je autor potpisao inicijalom F. U pismu autor navodi da to nisu „nikakvi Prusi ili Švabe ni Austrijanci, već sinovi jednakih, a često i ortodoksnih Jevreja, nego što su bili Jevreji u Srbiji do zadnjeg rata“. Pisac hvali srpske Židove i njihovu ulogu u ratovima Srbije, no ističe da su kojim slučajem za vrijeme rata živjeli s „onu stranu Drine, Save ili Dunava“ bili bi isto tako „hrabri i verni sinovi otadžbine“. Židove u Monarhiji opravdava samim postupcima austrijskih vladara, koji su im nametnuli njemačka prezimena, a i njihova uloga u Prvom svjetskom ratu bila je nametnuta od Monarhije. Za njega su ti isti „Špiceri i Mandelbaumi, koje im je pokojna monarhija ostavila, verni sinovi proširene Kraljevine, kao što su to Jevreji na teritoriju predratne Srbije“. Međutim, ističe da razlike ipak postoje, osobito kod dobivanja jugoslavenskog državljanstva, budući da je dio Židova ostao bez jugoslavenskog državljanstva i morao je tražiti prijem, no na većinu je molbi negativno odgovoreno. Niti njemačka prezimena ne znače ništa, jer se ne odnose samo na Židove, već njemačkih prezimena ima i u Hrvata i Slovenaca, a niti Srbi nemaju sva prezimena na „ić“. Svoje pismo završava riječima: „Otađzbini mogu da služe na spas i čast samo ispravni i karakterni sinovi, a kako to mogu da budu Slovenci i Hrvati i Srbi i u patriotizmu opravdani Jevreji predratne Srbije, tako je po sebi razumljivo, da su

75 *Židov*, br. 21, 23. listopada 1918; „U oči godišnjice ujedinjenja“, *Židov*, br. 32, 20. oktobra 1919, Zagreb, 1; „Regent u Zagrebu“, *Židov*, br. 17, 21. juna 1920, 1.

76 Opaska autorice teksta: budući da još uvijek nedostaju detaljnija istraživanja oko primanja u jugoslavensko državljanstvo između dva svjetska rata, teško je govoriti koji su to bili problemi, koji je postotak odbijenih i koji su razlozi odbijanja.

77 „Židovi i vojska“, *Židov*, br. 40, 41, 18. septembra 1925.

to u stanju biti i Jevreji Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Slavonije i Hrvatske, Banata i Bačke, jer je jevrejski duh unatoč hiljadugodišnjih patnji i progonstva ostao ne promijenjen, a jednaka ih je molitva i podjednako star moral vekovima sačuvao u raznim delovima celoga sveta“.78 Drugi je primjer iz 1926. godine. Na posvećenje zastave Udruženja rezervnih oficira i ratnika u Zagrebu, koja je bila poklon Njegova Veličanstva kralja nije bio pozvan jedino vrhovni rabin Isak Alkalaj, na što se žalio Ministarstvu vojske i mornarice.

Ministarstvo vojske i mornarice odgovorilo je na predstavku vrhovnog rabina, napominjući samo da je „zbog nenamjerne omaške neželjenom slučajnošću desilo da židovski svećenik nije bio pozvan da činodejstvuje kod svečanog osvećenja zastave Udruženja Rezervnih Oficira. Ministarstvo demantuje, da bi postojala ikakova namjera, koja bi išla na to, da vrijedja vjerske osjećaje predstavnika mojsijeve vjere i naglašava nenamjernost propusta, od kojeg se dakle nije moglo raditi o podcjenjivanju i namjernom zapostavljanju židovske vjere.“79 Međutim, ne možemo se oteti dojmu da netko ipak namjerno nije pozvao vrhovnog rabina, budući da su posvećenju prisustvovali katolički, pravoslavni i muslimanski svećenici.

Treći primjer je iz 1930. godine. Tada je kroz Zagreb proputovao predsjednik vlade general Pero Živković. Njemu su u posjet 25. rujna 1930. (koji je ujedno bio i židovska Nova godina / Roš hašana) došli predstavnici zagrebačkih Židova (dr. Hugo Kon, dr. Lavoslav Šik i dr. Benko Löwinger). Zahvalili su mu u ime zagrebačkog židovstva na novom zakonu koji Židovima jamči potpunu ravnopravnost. General se u svojem govoru osvrnuo na srpske Židove koji su „imali potpuno shvaćanje za jugoslavensku ideju i u ratu i za vrijeme mira vazda bili među prvima“ te se nada da i zagrebački Židovi dijele isto mišljenje. Dr. Kon istaknuo je da je zagrebačko židovstvo oduvijek imalo potpuno razumijevanje za ujedinjenje južnih Slavena i vjerni su podanici nove države.⁸⁰

Jesu li među samim Židovima postojale razlike između onih koji su se borili na strani Monarhije od onih koji su se borili na strani srpskog kralja, slično je sa konstatacijom gore iznesenom, ali po nekim primjerima možemo pretpostaviti da većih izraženih razlika nije bilo. Kada su početkom studenog 1918. godine u Zagreb stigli srpski časnici iz austro-ugarskog zarobljeničkog tabora, među njima je bilo i sedam Židova. Za srpske Židove organizirano je „sijelo“ na kojem im je organiziran veliki doček, u ime cionističke organizacije Lav Stern pozdravio je goste i čestitao im na „odličnom držanju“ kroz sedam godina ratovanja i pohvalio „židovsku svijest“ u Srbiji s nadom da će promicati cionizam i raditi na „židovskom bratstvu“ u Jugoslaviji.⁸¹ Kada je u lipnju 1922. objavljen *Gideon* posvećen radu bečkog „Društva Židova visokoškolaca sa slavenskog

78 F., „U obranu Jevreja“, *Židov*, br. 40, 41, 18. septembra 1925,

79 „Zadovoljština zbog nepozivanja židovskog svećenika na osvećenje zastave udruženja rezervnih oficira. Odgovor Ministarstva vojske i Mornarice na predstavku Vrhovnog rabina“, *Židov*, br. 36, 23. jula 1926, 7.

80 „Predstavnici zagrebačkih Jevreja kod predsjednika ministarskog savjeta g. Pere Živkovića“, *Židov*, br. 39, 26. septembra 1930.

81 „Židovi časnici iz Srbije u Zagrebu“, *Židov*, br. 22, 17. novembra 1918, 6.

juga Bar-Giori“ (1902-1922)⁸² u prilogu koji je posvećen sjećanju na umrle članove „Bar Giore“ ne pravi se razlika među stradalim Židovima za vrijeme Prvog svjetskog rata, već se spominje da su „Jevreji Jugoslavije pretrpjeli teški gubitak“ bez obzira da li je stradali bio iz Hrvatske ili Srbije.⁸³ Povodom Tišaa be-ava⁸⁴ *Hevra Kadiša* u Nišu održala je 1923. molitvu na tamošnjem groblju za sve stradale i pomrle za vrijeme Prvog svjetskog rata. Među stradalima spominju se Židovi iz Mađarske, Austrije, Hrvatske i drugdje.⁸⁵ Zanimljivo je jedino da zagrebački cionistički časopis *Židov*, koji je objavljivao vijesti iz židovskih zajednica u Kraljevini, nije popratio podizanje spomenika srpskim Židovima 1927. godine niti jednom riječju.⁸⁶ S druge strane, 1936. godine piše o proslavi „dana mira“ u Beogradu održanoj na židovskom groblju pred spomenikom palih boraca.⁸⁷ Koliko je utjecaja na odnose među samim Židovima, kao i njihov odnos prema državnim institucijama, imao Vidovdanski ustav, Šestosiječanjska diktatura i *Zakon o verskoj zajednici Jevreja* (1929) još uvijek je bez detaljnijih istraživanja nepoznato. Kada je donesen *Zakon o verskoj zajednici Jevreja* cionistički časopis *Židov* je u uvodnom članku napisao da je novi zakon izazvao „odjek zadovoljstva i radosti u svih Židova

82 Ljiljana Dobrovšak, Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904, *Časopis za suvremenu povijest*, 37, 2, Zagreb : 2005, 479-495, 482; Cvi Loker, „Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima“, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. Ognjen Kraus, Zagreb 1998, 168; *Gideon*, br. 9-11, jun 1922; „40 semestara Bar-Giore 1902-1922. Osnutak i prve godine društva“ Johanan Thaua i Davida Fuhrmanna. *Bar Giora ili Društvo Židova visokoškola iz jugoslavenskih zemalja*, osnovano je 1902. godine (prestalo djelovati 1927). Osnovali su ju studenti iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Dalmacije, Rijeke, Bosne i Hercegovine te južne Mađarske (Vojvodine) *Bar Giora* je imala posve cionističku orijentaciju, nastala je pod utjecajem bečkih cionista okupljenih oko društva „Bar Kokhba“ i u njihovim prostorijama. Članovi su uglavnom bili iz Osijeka i Zagreba, te iz nekih mjesta Bosne i Hercegovine. Prvi predsjednik društva bio je Vinkovčanin David Fuhrmann (1881-1941) koji je jedno vrijeme bio tajnik austrijske Cionističke federacije. Među osnivačima su: Ervin Kraus iz Osijeka, David Fuhrmann iz Vinkovaca, Adolf Benau iz Travnika, Hugo Zaloscer iz Tuzle, Đuro Schwarz, pionir cionizma u Bosni i Hercegovini Johanan Thau, dr. Aleksandar Licht iz Zagreba, Alfred Singer prvi urednik zagrebačkoga *Židova*, Auriel Spiller iz Srijemske Mitrovice, Oskar Graff iz Sarajeva i drugi

83 Adolf Benau, Oskar Grof/Graf, „Mrtvim drugovima“, *Gideon*, br. 9-11, jun 1922, 176- 186.

84 J. Koš, *Alefbet židovstva*, 25. Tišaa be-av deveti dan mjeseca ava. Toga dana je 70 godine pao Jeruzalem u ruke rimske vlasti i razoren je jeruzalemski hram. Pad Hrama označio je tragičan prijelom u židovskoj povijesti te se spomen na taj dan održao do danas.

85 „Hesped za židovske vojnike u Nišu“, *Židov*, br. 30, 20. jula 1923, 5. Po imenično se spominju Heinrich Friedmann iz Pešte, Josef Schwarz iz Borčolda, okrug Baranja, Franz Kohn iz Bikovika; Simon Holzer iz Slavonije, Heinrich Beck iz Pešte, Borkan Kraus iz Marienbada, Simon Weinberg iz Osijeka, Berthold iz Mohola, Anton Steiner, Nathan Štribling, Maks Glazer, Wilhelm Boš, Bernard Zis iz Beča i Mathias Klein iz Pešte.

86 Milan Koljanin, Vojislava Radovanović, *Jevreji Srbije u Prvom svjetskom ratu*, Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2014, XVI; *Spomenica poginulih i umrlih srpskih Jevreja u balkanskom i svetskom ratu 1912-1918*, Beograd, 1927; reprint, Beograd, 2014. Srpski Židovi su 11. 11. 1927. na sefardskom groblju u Beogradu dobili spomenik palim srpskim židovskim ratnicima i objavljena je „Spomenica poginulih i umrlih srpskih Jevreja u balkanskom i svetskom ratu 1912-1918“ u kojoj je spisak stradalih popraćen fotografima i životopisima poginulih.

87 „Proslava „dana mira“ u Beogradu“, *Židov*, br. 47, 20. novembra 1936.

Kraljevine“ te da je zakon sazdan na principu „jedinstva svih Židova u državi“ i da „izriče ravnopravnost židovske vjerske zajednice sa svim ostalima“.88 Prema ovom možemo pretpostaviti da je položaj Židova u Kraljevini Jugoslaviji donekle bio povoljan te da su Jugoslaviju Židovi doživljavali kao svoju domovinu.

I na kraju samo da napomenemo – je li razlika ili, bolje reći vrednovanje, srpskih i ostalih Židova unutar Kraljevine Jugoslavije vidljiva je tek 1940. kada su u Kraljevini Jugoslaviji uvedene dvije Uredbe o ograničavanju prava Židova. Jednom (numerus clausus) broj Židova upisanih u srednje škole i sveučilišta trebao se uskladi s udjelom Židova u ukupnom stanovništvu,⁸⁹ a drugom je trgovina prehrambenim proizvodima zabranjena tvrtkama koje su bile u židovskom vlasništvu ili suvlasništvu. Od dijela odredbi bila su izuzeta djeca onih Židova koji su se tijekom balkanskih i Prvog svjetskog rata borili na strani Srbije (naravno morali su podnijeti potvrdu ili dokaz o vjernosti), dok se za sve ostale Židove u Kraljevini Jugoslaviji ovaj zakon provodio bez izuzetaka.⁹⁰

Zaključak

I što na kraju reći o spomenicima podignutim stradalim Židovima u Prvom svjetskom ratu u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. O broju Židova koji su stradali tijekom Prvog svjetskog rata teško je govoriti budući da za Hrvatsku još uvijek ne postoje opći sumarni podaci o demografskim gubicima, tako ni podaci o židovskim gubicima (stradalih u ratnim operacijama, stradalih od posljedica ranjavanja ili stradalih od zahvaćenih epidemija na ratištima). Stradali židovski vojnici uglavnom su sahranjivani u blizini mjesta pogibije, tijela su im rijetko prenošena u zavičaj, a i njihova imena rijetko su upisivana na obiteljske grobnice, mada ima i tih primjera.

Koliko je za sada poznato, od 33 židovske općine koje su do Prvog svjetskog rata postojale u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (u ovo istraživanje uključeno je njih 29) samo su tri podignule zajedničke spomenike stradalim hrvatskim Židovima u vrijeme Prvog svjetskog rata. Prvi takav podignut je u Zagrebu 1930. godine, drugi u Koprivnici

88 „Zakon o verskoj zajednici Jevreja“, *Židov*, br. 51, 20. decembra 1929, 1; „Povodom donošenja zakona“, *Židov*, br. 51, 20. decembra 1929, 2-3; Hugo Kon, „Zakon o vjerskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji“, *Židov*, br. 52, 24. decembra 1929, 1.

89 Narcisa Lengel-Krizman, „Numerus clausus – jesen 1940“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 3, Zagreb, 2006, 1007-1012. Dana 5. listopada 1940. jugoslavenska vlada donijela je dvije uredbe. Jedna je bila „Uredba o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanju radnji s predmetima ljudske ishrane“ čime su Židovi praktično isključeni iz svih poslova trgovanja hranom. Drugi zakon zvao se „Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike Univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola“.

90 Ženi Lebl, *Odjednom drukčija, Odjednom druga, sjećanja i zaboravi*, Beograd, 2008, 17-20. Djed i otac poznate povjesničarke Ženi Lebl iz Srbije borili su se u ratu 1914-1918. i bili su nosioci Albanske spomenice i raznih srpskih i savezničkih odlikovanja, pa je njezi brat Aleksandar Lebl u početku bio izuzet od numerusa claususa te je mogao upisati fakultet.

1934. i treći u Križevcima 1935. godine. Zagrebački i križevački spomenici zadržali su prvotni oblik, dok je koprivnički malo preinačen te su mu dodane i žrtve holokausta. Podizani su u razdoblju od 1930. do 1935. na mjesnim židovskim grobljima, a akcije podizanja vodile su *Hevre Kadiše* i židovske općine. Prilikom podizanja upriličene su svečanosti kojima je prisustvovalo židovsko i nežidovsko stanovništvo. U Čakovcu (u vrijeme Prvog svjetskog rata dio Ugarske) 1929. podignut je skupni spomenik svim stradalim vojnicima iz Čakovca bez obzira na vjeroispovijest te se među njima nalaze imena stradalih čakovečkih Židova. Za ostala mjesta u Hrvatskoj u kojima su se nalazile židovske općine nisu poznate informacije o skupnim spomenicima stradalih židovskih vojnika te je jako malo sačuvanih i očuvanih obiteljskih nadgrobnih spomenika i kenotafa s detaljnijim natpisima o stradalim židovskim vojnicima iz Prvog svjetskog rata.

SUMMARY

Monuments to Jewish victims in the WWI in the North Croatian area in the context of their interwar position

While no military operations were conducted on the territory of the Kingdom of Croatia and Slavonia (then part of Austria-Hungary), its people, regardless of their religious affiliation or nationality, nonetheless had to participate in the War since they were members of a belligerent state. The Jewish community in Croatia participated in the Austro-Hungarian Army in the First World War, took on the same war-related burdens as the other inhabitants of the country, and some Jews rose to prominent positions in the Army or the Croatian Home Guard. It is difficult to determine the number of Jewish victims of the First World War because summary data on the Croatian losses in the First World War in general, or on Croatian Jewish losses in particular (died in military operations, died of wounds, died from epidemics contacted on the fronts), is practically non-existent. While there are exceptions, dead Jewish soldiers were, for the most part, buried near their place of death; their bodies were rarely returned to their native lands, and their parents usually didn't inscribe their names on family tombs. As far as it is currently known, only three of 33 Jewish communities that existed in the Kingdom of Croatia and Slavonia before the First World War (28 of which have been included in this study) have erected cenotaphs for the Croatian Jews who perished in the First World War. The first cenotaph was erected in Zagreb in 1930, the second in Koprivnica in 1934, and the third in Križevci in 1935. The cenotaphs in Zagreb and Križevci still exist in their original forms, while the one in Koprivnica has been modified and now also encompasses the victims of the Holocaust. In addition, a collective monument to all the victims of the First World War, including the local Jews, was erected in Čakovec (which was part of Hungary during the War) in 1929. It is not known whether collective monuments for Jewish soldiers who died in the War exist in other Croatian settlements with local Jewish communities, and there are very few remaining and preserved family tombstones and cenotaphs with detailed inscriptions on the Jewish soldiers who fell during the First World War.

Key words: First World War, Jews, Monuments, North Croatia